

ANNA MIESIĄC-STĘPIŃSKA, KONRAD RZEMIENIECKI

GRECKOKATOLICKA RODZINA CHŁOPIKA W ZIEMI CHEŁMSKIEJ W KOŃCU XVIII W.

Dotychczasowe analizy demograficzne poszczególnych parafii, jak i większych zespołów terytorialnych, oparte na parafialnych spisach ludności z drugiej połowy XVIII w. dotyczyły przede wszystkim zachodnich województw Rzeczypospolitej szlacheckiej. Szczególnie często wykorzystywano spisy ludności parafii wielkopolskich, co zaowocowało wieloma publikacjami na temat ludności tej prowincji. Zawartość spisów wielkopolskich w swoich badaniach wykorzystywali Włodzimierz Obraniak, Emilia Brodnicka, Leon Polaszewski, Marek Górny, Julian Janczak i Konrad Rzemieniecki¹. Dla innych regionów należy wymienić monografię rodziny kujawskiej Michała Kopczyńskiego², dwa artykuły

¹ W. O b r a n i a k, *Oblicze demograficzne wsi wieluńskiej w epoce Sejmu Wielkiego*, „Studia Demograficzne” 16, 1968, s. 109–122; tenże, *Sytuacja demograficzna komorników i czeladzi chłopskiej w wieluńskim w końcu XVIII w.*, „Przeszłość Demograficzna Polski” (dalej cyt. PDP) 2, 1968, s. 109–117; E. B r o d n i c k a, *Ludność parafii Wieleń nad Notecią w drugiej połowie XVIII w.*, PDP, t. 2, 1968, s. 177–215; L. P o l a s z e w s k i, *Struktura społeczna ludności w parafii Szubin w 1766 roku*, PDP, t. 10, 1978, s. 15–175; M. G ó r n y, *Mieszkańcy parafii pepowskiej w 1777 roku. Analiza księgi status animarum*, Wrocław 1994; J. K. J a n c z a k, *Dom, gospodarstwo i rodzina wiejska w Wieluńskim u schyłku XVIII stulecia*, w: *Celem nauki jest człowiek... Studia z historii społecznej i gospodarczej ofiarowane Helenie Madurowicz-Urbańskiej*, Kraków 2000, s. 117–139; K. R z e m i e n i e c k i, *Cykl rozwojowy gospodarstwa chłopskiego na przykładzie wsi parafii Będków (na podstawie spisu ludności z 1791 r.)*, PDP, t. 26, 2005, s. 117–130; tenże, *Struktura zaludnienia gospodarstw w parafii Będków w świetle spisu z 1791 roku*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 17, 2006, s. 123–137; tenże, *Rodzina i gospodarstwo chłopskie w ziemi wieluńskiej i powiecie ostrzeszowskim w końcu XVIII wieku – studium demograficzne (struktura rodziny, wielkość i struktura zaludnienia gospodarstwa)*, PDP, t. 29 [w druku].

² M. K o p c z y ń s k i, *Dwór a rodzina chłopska – przymus i koegzystencja*, w: *Dwór, plebania, rodzina chłopska. Szkice z dziejów wsi polskiej XVII i XVIII wieku*, red. M. Ślusarska, Warszawa 1992, s. 13–26; tenże, *Stużba na wsi kujawskiej w końcu XVIII w.*, w: *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. 2: *Przemiany*

Andrzeja Szczypiorskiego o ludności podkieleckiego miasta Daleszyce³, monografię Cezarego Kukli podejmującego temat kobiety samotnej w miastach Wielkopolski, Małopolski i Warszawy⁴ oraz dwie prace dotyczące ludności wschodniogalicyskiej: napisaną jeszcze przed wojną rozprawę o ludności Brzeżan autorstwa Bohdana Puczyńskiego, w której spisy ludności wykorzystano w ograniczonym zakresie (zaludnienie domów i struktura wieku ludności)⁵ oraz artykuł Konrada Rzemienieckiego o rodzinie w podlwowskiej parafii Horożanna⁶. Powyższy przegląd badań wyraźnie pokazuje w miarę zaawansowany stan badań nad rodziną wielkopolską i kujawską w drugiej połowie XVIII w. i niezwykle skromny w odniesieniu do obszarów na wschód od Wielkopolski, który jest, jak na razie, zbiorem zaledwie kilku przypadkowych punktów na mapie Rzeczypospolitej, właściwie niewykraczający poza polskie granice etnograficzne i dotyczący niemal wyłącznie ludności rzymskokatolickiej.

Poniższa analiza, oparta na spisie greckokatolickiej ludności chłopskiej w ziemi chełmskiej, w pełni wpisuje się w scharakteryzowane powyżej badania, uzupełniając je wydatnie, zarówno w zakresie geograficznym, jak i religijnym. Jej celem, poza ustaleniem podstawowych wskaźników, takich jak wielkość i struktura zaludnienia gospodarstwa chłopskiego, odsetek służby i komorników w populacji, jest także porównanie danych uzyskanych dla badanych parafii z ustaleniami z innych części Rzeczypospolitej i stwierdzenie lub zaprzeczenie istnienia różnic między ludnością polską i ruską.

Dla ustalenia podstawowych wskaźników posługujemy się głównie średnią arytmetyczną, a w części poświęconej strukturze rodziny meto-

społeczne a model rodziny. Materiały sympozjum VI zorganizowanego przez prof. Annę Żarnowską, Gdańsk–Toruń 1995; tenże, Starość nie radość? Ludzie starzy na wsi kujawskiej schyłku XVIII stulecia, „Zapiski Historyczne” 61, 1996, z. 4, s. 45–63; tenże, Cykl życia jednostki na wsi polskiej schyłku XVIII wieku, „Studia Demograficzne” 1 (127), 1997, s. 97–114; tenże, Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku, Warszawa 1998.

³ A. Szczypiorski, *Rejestr ludności miasta Daleszyce z lat 1797–1804*, KHKM, t. 9, nr 3–4, s. 563–580; tenże, *Ludność parafii Daleszyce pow. kieleckiego w latach 1608–1825*, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego” 6, 1963, z. 1.

⁴ C. Kuklo, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 1998, s. 48.

⁵ B. Puczyński, *Ludność Brzeżan i okolicy w XVII i XVIII w.*, cz. 1, PDP, t. 4, 1971, s. 177–214; tenże, *Ludność Brzeżan i okolicy w XVII i XVIII w.*, cz. 2, PDP, t. 5, 1972, s. 15–64; tenże, *Ludność Brzeżan i okolicy w XVII i XVIII w.*, cz. 3, PDP, t. 6, 1974, s. 3–52.

⁶ K. Rzemieniecki, *Gospodarstwo domowe i rodzina chłopska w greckokatolickiej parafii Horożanna Wielka w 1778 r.*, „Rocznik Przemyski” 44, 2008, z. 4, s. 71–80.

dą głębi pokoleniowej polegającej na ustaleniu liczby pokoleń zamieszkujących pod jednym dachem oraz typologią struktur rodzinnych zaproponowaną przez Petera Lasletta, która poprzez znaczne uszczegółowienie umożliwiła przeprowadzenie pogłębionej analizy struktury rodzin. Peter Laslett zaproponował podział form rodzinnych na pięć podstawowych kategorii, z których każda zawiera kilka szczegółowych typów: typ I – samotni: a) wdowy i wdowcy, b) osoby bezżenne lub o nieokreślonym stanie cywilnym; typ II – gospodarstwa nierodzinne: a) bezżenne rodzzeństwo, b) mieszkający razem krewni spoza rodziny nuklearnej, c) osoby niespokrewnione; typ III – rodziny z jedną komórką małżeńską: a) małżeństwo bezdzietne, b) małżeństwo z dziećmi, c) wdowcy z dziećmi, d) wdowy z dziećmi; typ IV – rodziny rozszerzone: a) rozszerzone o krewnych z generacji starszej od głowy rodziny, b) rozszerzone o krewnych z generacji młodszej od głowy rodziny, c) rozszerzone o krewnych z pokolenia głowy rodziny, d) rozszerzone o krewnych generacji starszej i generacji głowy rodziny; typ V – rodziny złożone (co najmniej dwa małżeństwa): a) małżeństwo głowy rodziny i para małżeńska generacji starszej od generacji głowy rodziny, b) małżeństwo głowy rodziny i para małżeńska generacji młodszej od generacji głowy rodziny, c) małżeństwo głowy rodziny i para małżeńska generacji głowy rodziny, d) małżeństwo głowy rodziny oraz pary małżeńskie generacji starszej i młodszej lub pojedyncze osoby generacji starszej, e) inne typy wielokomórkowe⁷, w tym wypadku dla rodzin wdowców z minimum dwoma żonatymi synami, braćmi lub zamężnymi córkami.

Podstawą niniejszego artykułu są spisy ludności trzech jednowioskowych parafii greckokatolickich: powiejskiej (z 1792 r.), radostowskiej (z 1791 r.) i zamszańskiej (z 1791 r.), leżących w ziemi chełmskiej w województwie ruskim⁸. Dokumenty zostały sporządzone przez miejscowych parochów w latach 1791–1792, na polecenie Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej ziemi chełmskiej i powiatu krasnystawskiego. Autorami spisów byli: Bazyli Paszkowski, pleban zamszański oraz Aleksander Borkowski, pleban powiejski i administrator radostowski. Wszystkie

⁷ J.-L. Flandrin, *Historia rodziny*, tłum. A. Kuryś, Warszawa 1998, s. 81–89, 293. Typologia struktur rodzinnych P. Lasletta została szczegółowo omówiona w polskiej literaturze przez C. Kuklę, dz. cyt., s. 74 n.; M. K o p c z y ń s k i, *Studia nad rodziną...*, s. 19–28; M. S z o ł t y s e k, *Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i The Cambridge Group – „angielska tajna broń”, jej krytycy i jej „długie trwanie”*, PDP, t. 24, 2003, s. 7–44.

⁸ AP w Lublinie, zespół 18, Komisja Cywilno-Wojskowa województwa ruskiego, ziemi chełmskiej i powiatu krasnystawskiego, sygn. 4, k. 110v–123.

trzy wsie były królewskimi wsiami pańszczyźnianymi wchodzącymi w skład starostwa ratneńskiego⁹.

Liczba mieszkańców parafii greckokatolickiej, często składającej się z jednej wsi, jest zazwyczaj zbyt mała, by uzyskane wyniki można uznać za reprezentatywne. Z taką sytuacją mamy do czynienia w wypadku parafii będących przedmiotem tej analizy – w spisie dla parafii powiejskiej odnotowano 502 osoby, dla radostowskiej – 263, a dla zamszańskiej – 333. Z tego też względu zdecydowaliśmy się na analizę trzech parafii. O wyborze właśnie tych parafii zadecydowało ich bliskie sąsiedztwo oraz przynależność do jednego organizmu gospodarczego, jakim było starostwo ratneńskie.

W analizowanych spisach, podobnie jak w innych spisach przygotowanych na potrzeby Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych, autorzy odnotowali imię, nazwisko i wiek gospodarza lub gospodyni oraz imiona i wiek innych mieszkańców gospodarstwa¹⁰, a także, w odniesieniu do gospodarza, ich pokrewieństwo (żona, córka, syn, matka, ojciec, siostra, brat, zięć, bratowa, itd.) lub pozycję w gospodarstwie (służący, komornik i jego rodzina). Służba i komornik najczęściej wymieniani byli tylko z imienia. Niestety, autorzy spisów nie odnotowywali informacji o pozycji społeczno-ekonomicznej gospodarzy, istotnej wartości wpływającej na wielkość i strukturę zaludnienia gospodarstwa chłopskiego.

Wykorzystywane spisy cechuje kilka charakterystycznych dla ówczesnych spisów usterek. Po pierwsze, skupienie wieku na cyfrach 0 i 1, co wynikało z niskiej świadomości swojego wieku wśród ówczesnej ludności i nieweryfikowania przez przeprowadzających spisy informacji usłyszonej od rejestrowanej osoby lub jej współdomowników¹¹. Po drugie,

⁹ Niestety, nie zachowały się materiały pozwalające przedstawić strukturę agrarną i społeczną badanych wsi. W zachowanych lustracjach królewszczyzn ziemi chełmskiej i powiatu krasnostawskiego lustratorowie nie zestawili pojedynczych osiadłości chłopskich z zaznaczeniem ich powinności, ograniczając się do zapisania ogólnej liczby gospodarstw; AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, dział 46, sygn. 133, Lustracja ziemi chełmskiej i powiatu krasnostawskiego 1789 r.

¹⁰ W wypadku 4 osób nie odnotowano wieku lub zanotowano go nieczytelnie. Problem ten dotyczy 1 kobiety z parafii radostowskiej, 1 z zamszańskiej oraz 2 mężczyzn z parafii powiejskiej.

¹¹ Pod tym względem badane wsie różniły się od siebie. W Powiei i w Ratnie 50% mężczyzn powyżej 19. roku życia i około 40% kobiet określiło swój wiek liczbą zakończoną cyfrą 1, a tylko co dziesiąta w Powiei i żadna w Radostowie liczbą zakończoną zerem. Dość często wiek określano liczbami zakończonymi cyfrą sześć (w zależności od wsi i płci od 14 do 18% ludności). Inaczej było w Zamszanie, gdzie 37,4% mężczyzn i 22,2% kobiet podając swój wiek posłużyło się cyfrą zakończoną zerem, a tylko co dziesiąty mężczyzna i kobieta – jedynką (dane dotyczące kobiet z parafii radostowskiej i zamszańskiej ze względu na nieczytelność informacji o wieku 40 kobiet należy traktować jako orientacyjne).

słaba, a w wypadku badanych parafii brak rejestracji niemowląt, wreszcie nieznaczne nieprawidłowości w rocznikach 15–34 lat. Na korzyść wykorzystywanych spisów przemawia poprawna, dla większości parafii, rejestracja dzieci rocznych¹², roczników 0–14 lat¹³, a także osób powyżej 64. roku życia (tab. 1)¹⁴. Ze względu na małe zbiorowości dane te należy traktować jako orientacyjne.

Tabela 1. Struktura wieku i płci ludności w parafiach powiejskiej, radostowskiej i zamszańskiej w latach 1791–1792 (w %)

Przedział wieku	Parafia					
	powiejska		radostowska		zamszańska	
	K	M	K	M	K	M
0	–	–	–	–	–	–
1	1,6	4,8	6,7	5,6	–	1,8
0–4	16,8	16,5	21,0	18,9	11,6	11,3
5–9	15,6	14,9	11,8	18,2	15,3	15,5
10–14	9,2	10,4	8,4	10,5	7,9	7,7
0–14	41,3	41,8	41,2	47,6	34,8	34,5
15–24	21,2	18,9	17,6	14,7	24,4	19,1
25–34	17,2	16,1	15,2	11,9	18,3	17,9
35–44	10,1	9,2	13,4	9,1	9,1	11,3
45–54	4,2	6,4	5,9	9,1	7,3	9,5
55–64	4,4	4,8	4,2	4,1	5,5	7,1
65–	1,6	2,8	2,5	3,5	0,6	0,6
Razem	100	100	100	100	100	100
W liczbach bezwzględnych	251	249	119	143	164	168

Źródło: AP w Lublinie, zespół 18, Komisja Cywilno-Wojskowa województwa ruskiego, ziemi chełmskiej i powiatu krasnostawskiego, sygn. 4, k. 110v–123; K – kobiety, M – mężczyźni.

¹² Rocznik 1 ponad 3,5%, rocznik 0 powinien wynosić ponad 4%, a oba roczniki łącznie około 8%; I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 132.

¹³ Wedle I. Gieysztorowej spisy powstałe między XIV a XIX w., które w tej grupie wieku osiągają wskaźniki zbliżone do 40%, należy uznać za spisy wysokiej jakości; tamże, s. 100, 101, 133. W badanych parafiach wynosiły one 41,7% w powiejskiej, a dla mężczyzn parafii radostowskiej i zamszańskiej odpowiednio 47,6 i 34,5%.

¹⁴ Zdaniem I. Gieysztorowej za poprawne należy uznać spisy, w których odsetek ludności powyżej 64. roku życia nie przekraczał 3%. Natomiast C. Kukło za poprawne uznaje również spisy, w których odsetek tej grupy ludności wynosił 3,4% ludności; I. Gieysztorowa, dz. cyt., s. 131, 132; C. Kukło, dz. cyt., s. 48. W parafii powiejskiej ludność powyżej 64. roku życia stanowiła 2,2%, a w parafiach radostowskiej i zamszańskiej odpowiednio 3,5 i 0,6% męskiej części ludności.

Przeciętne zaludnienie gospodarstwa chłopskiego

Przechodząc do wielkości i struktury zaludnienia gospodarstwa chłopskiego należy precyzyjnie określić, co rozumiemy pod tym pojęciem. W ogólniejszym rozumieniu jest to jednostka mieszkalna zamieszkiwana przez rodzinę nuklearną gospodarza (gospodarza, jego żonę i dzieci stanu wolnego), jego krewnych (pożenione dzieci i ich dzieci, rodzice, dziadkowie, rodzeństwo i dalsi krewni), służbę oraz komorników. W bardziej szczegółowym ujęciu jest to gospodarstwo domowe, z pominięciem komorników, zazwyczaj nieuczestniczących w jego życiu gospodarczym¹⁵ i – jak wynika ze spisów – mieszkających w osobnych pomieszczeniach określanymi jako podkomorze. Poza osobami nazwanymi w spisie komornikami, za takowych uważamy również wszystkich mieszkańców gospodarstwa o nieokreślonej przez autora spisu pozycji wobec głowy gospodarstwa.

Tabela 2. Przeciętne zaludnienie gospodarstwa chłopskiego w zależności od wieku gospodarza w parafiach powiejskiej, radostowskiej i zamszańskie w latach 1791–1792

Wiek gospodarza	Liczba gospodarstw	Głowa rodziny z żoną	Dzieci	Krewni	Służba	Komornicy	Przeciętne zaludnienie chałupy
20–24	3	2,0	1,7	2,6	–	–	6,3
25–29	7	2,0	1,6	1,4	–	–	5,0
30–34	29	1,9	1,9	1,8	0,2	0,2	6,0
35–39	18	2,0	2,6	1,5	0,1	0,3	6,5
40–44	19	1,8	3,0	0,8	–	0,1	5,7
45–49	20	2,0	3,4	1,5	–	0,2	7,1
50–54	22	2,0	3,1	2,0	0,1	0,2	7,4
55–59	10	2,0	1,3	3,6	–	–	6,9
60–64	20	1,9	1,6	3,2	–	0,2	6,9
65–	11	1,6	0,6	7,8	–	–	10,0
Razem	160	1,9	2,3	2,3	0,1	0,1	6,7

Źródło: zob. tab. 1.

W spisach trzech parafii unickich odnotowano łącznie 164 jednostki mieszkalne zamieszkałe przez 1098 osób, z których dalszej analizie poddaliśmy 160 gospodarstw (1077 mieszkańców) – wyłączyliśmy dwa domy dworskie zamieszkałe wyłącznie przez służbę folwarczną oraz

¹⁵ K. Rzemieniecki, *Cykl rozwojowy...*, s. 124.

dwa gospodarstwa plebańskie. Przeciętne zaludnienie wszystkich zamieszkałych domostw wynosiło 7 osób, a 160 gospodarstw chłopskich – 6,8¹⁶. Tylko z niewielu mniej osób składało się chłopskie gospodarstwo domowe liczące 6,6 członków.

Zaludnienie gospodarstwa nie było wartością stałą i podlegało ciągłym zmianom odzwierciedlającym zmiany zachodzące w rodzinie gospodarza. W wypadku badanych parafii widać wyraźnie wzrost zaludnienia gospodarstw chłopskich w czasie ich trwania – w gospodarstwach gospodarzy między 20. a 44. rokiem życia mieszkało około 6 osób, między 45. a 64. rokiem życia około 7, a starszych gospodarzy – 10 osób (tab. 3).

Tabela 3. Liczba dzieci w rodzinie w zależności od wieku gospodarza w parafiach powiejskiej, radostowskiej i zamszańskej w latach 1791–1792

Wiek gospodarza	Liczba gospodarstw	Liczba dzieci w gospodarstwie							Średnia liczba dzieci
		0	1	2	3	4	5	6	
20–24	3	1	1	–	–	1	–	–	1,7
25–29	7	–	3	4	–	–	–	–	1,9
30–34	29	7	4	8	7	2	1	–	1,9
35–39	18	–	3	4	9	1	1	–	2,6
40–44	19	1	4	–	5	7	2	–	3,0
45–49	20	–	2	4	5	3	5	1	3,4
50–54	22	–	3	6	3	6	3	1	3,1
55–59	10	2	5	1	2	–	–	–	1,3
60–64	20	6	4	4	4	2	–	–	1,6
65–	11	7	1	3	–	–	–	–	0,6
Razem	160	25	30	34	35	22	12	2	2,3
%	100	15,6	18,7	21,3	21,9	13,8	7,5	1,2	

Źródło: zob. tab. 1.

Należy podkreślić brak wyraźnych różnic w przeciętnym zaludnieniu gospodarstwa chłopskiego badanej ziemi a parafiami wielkopolskimi i kujawskimi¹⁷, pomimo istotnych różnic w strukturze gospodarstw obu obszarów, o czym w dalszej części artykułu.

¹⁶ W parafii powiejskiej 7,6, radostowskiej 7, w zamszańskej 5,6.

¹⁷ W trzech parafiach wieluńskich przebadanych przez W. Obraniaka przeciętne zaludnienia gospodarstwa wynosiło 6,2 osoby, w ziemi wieluńskiej i w powiecie ostrzeszowskim – 6, w wiejskiej części parafii szubińskiej – 7,2, we wsiach parafii szaradowskiej – 5,8, w wiejskiej części parafii będrowskiej – 6,3 i 6,8 na Kujawach. Podobne

Na czele zdecydowanej większości gospodarstw stał zonaty mężczyzna. Za ledwie w wypadku niecałych 8% gospodarstw na ich czele stały osoby samotne, przeważnie owdowiałe kobiety – było to 7 wdów, kobieta o nieokreślonym stanie cywilnym oraz 4 wdowców.

Przy głowie gospodarstwa odnotowano 2,3 dzieci, a po wyłączeniu 25 (15,6%) par bezdzietnych oraz samotnych gospodarzy lub gospodyń – 2,7. Liczba dzieci w rodzinie gospodarza związana była z jego wiekiem, a także statusem ekonomicznym¹⁸. Najliczniejsze potomstwo, liczące troje i więcej dzieci, odnotowano w gospodarstwach osób między 40. a 54. rokiem życia, ze szczytem w grupie 45–49 lat (tab. 4). Przy uwzględnieniu wszystkich małżeństw zamieszkujących badane parafie na przeciętną parę małżeńską przypadało 1,9 dzieci i 2,5 na parę dzietną. Z 248 małżeństw 55 było małżeństwami bezdzietnymi, co stanowiło 11,5% ogółu par¹⁹. Dominowały wśród nich związki, w których żona nie ukończyła 25. roku życia (68,8%) lub ukończyła 49. (14,6%). Szczególnie liczne pary bezdzietne widoczne są wśród mężatek w grupie wieku 15–19 lat, w której 72,2% kobiet nie posiadało dzieci (tab. 4). Najprawdopodobniej było to związane z licznymi w tym przedziale wieku parami o krótkim stażu małżeńskim. Dane przedstawione w tab. 3 i 4 wyraźnie wskazują, że odsetek par bezdzietnych jako zbiór gospodarstw czy małżeństw nieposiadających potomstwa jest pozorny. Ujęcie gospodarzy, czy szerzej wszystkich zamężnych kobiet, w grupy wiekowe pozwala stwierdzić, że najczęściej mamy do czynienia z parami, które jeszcze nie mają dzieci lub z parami, których wszystkie dzieci już opuściły dom rodzinny.

zaludnienie stwierdzono również w parafiach galicyjskich unickiej parafii horożańskiej (6,1) i wiejskiej części łacińskiej parafii brzeżańskiej (6,4); B. Puczyński, *Ludność Brzeżan...*, cz. 3, s. 11; W. Obraniak, *Oblicze...*, s. 114; L. Polaszewski, dz. cyt., s. 163; M. Górny, *Wartość źródłowa status animarum parafii Szaradowo z 1766 r.*, PDP, t. 17, (1986) 1987, s. 173; M. Koczynski, *Studia nad rodziną...*, s. 90; K. Rzemieniecki, *Struktura zaludnienia...*, s. 129; tenże, *Gospodarstwo domowe...*, s. 72; tenże, *Rodzina i gospodarstwo...*

¹⁸ Ze względu na wyższą umieralność dzieci w biedniejszych gospodarstwach oraz ze względu na szybsze niż w zamożniejszych gospodarstwach opuszczanie gospodarstw przez starsze dzieci; I. Gieysztorowa, *Rodzina staropolska w świetle badań demograficznych*, w: *Spółczesność staropolska*, t. 2, Warszawa 1979, s. 170, K. Rzemieniecki, *Rodzina i gospodarstwo...*

¹⁹ Na samotne osoby z potomstwem przypadało 2,3 dzieci (17 osób).

Tabela 4. Liczba dzieci przypadających na zamężną kobietę w zależności od jej wieku w parafiach powiejskiej, radostowskiej i zamszańskiej w latach 1791–1792

Wiek kobiety	Liczba kobiet zamężnych	Liczba kobiet z ... dziećmi							Średnia liczba dzieci
		0	1	2	3	4	5	6	
15–19	18	13	4	1	–	–	–	–	0,3
20–24	51	20	15	11	2	3	–	–	1,1
25–29	43	4	9	14	12	3	1	–	2,1
30–34	35	3	4	11	11	1	4	1	2,5
35–39	13	–	3	1	3	5	1	–	3,0
40–44	30	1	4	6	9	5	3	2	3,0
45–49	12	–	5	3	1	–	3	–	2,4
50–54	10	2	3	3	1	1	–	–	1,2
55–59	7	3	1	2	1	–	–	–	1,1
60–64	4	2	1	1	–	–	–	–	0,8
65–	1	–	1	–	–	–	–	–	1,0
b.d.	24	7	2	3	6	5	1	–	2,1
Razem	248	55	52	56	46	23	13	3	1,9
%	100	22,2	21,0	22,6	18,5	9,3	5,2	1,2	1,9

Źródło: zob. tab. 1.

Krewni

Kolejną grupą mieszkańców gospodarstwa chłopskiego byli krewni gospodarza i jego żony. W badanej społeczności stanowili oni 33,6% ogółu ludności i zamieszkiwali niemal 2/3 gospodarstw. W poszczególnych wsiach ich odsetek wahał się od 28,5% w Zamszanie i 30% w Radostowie do 38,8% w Powie. Przedstawione dane zdecydowanie różnią od ustaleń dotyczących obszarów leżących na zachód od ziemi chełmskiej. Dla porównania krewni na Kujawach stanowili 4,5% ludności, w Wielkopolsce, w parafii będzkowskiej i w parafiach ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego odpowiednio 14,1 i 5,9%, w śląskiej parafii bujakowskiej 7,5%²⁰. Należy tu podkreślić różnicę religijną, a przede wszystkim etniczną między badanymi wsiami zasiedlonymi przez unicką ludność ruską a polską i w większości rzymskokatolicką ludnością

²⁰ M. Kopczyński, *Studia nad rodziną...*, s. 153; M. Szołtysek, *Od makromodeli do mikrohistorii – gospodarstwo domowe w parafii bujakowskiej w latach 1766–1803*, PDP, t. 25, 2004, s. 39; K. Rzemieniecki, *Struktura zaludnienia...*, s. 130; tenże, *Rodzina i gospodarstwo...*

Kujaw i Wielkopolski. Wysoki odsetek krewnych występował również w podlwowskiej greckokatolickiej parafii horożańskiej, w której stanowili oni 22% ogółu mieszkańców²¹. Podkreślenia wymaga również fakt uczestnictwa wszystkich poza Śląskiem wymienionych obszarów w jednym organizmie państwowym i systemie prawnogospodarczym.

Widoczny jest również wyraźny związek między znacznym udziałem krewnych w strukturze gospodarstwa chłopskiego ziemi chełmskiej a niewielką liczbą służby i ludności komorniczej, niemal niewystępującymi w badanych parafiach. Komornicy i służba stanowili tylko 2,7 i 2% populacji, przy czym parobkowie i dziewczki służący w gospodarstwach chłopskich zaledwie 0,8% mieszkańców tych gospodarstw²².

W grupie gospodarstw z krewnymi zdecydowanie przeważały takie, w których mieszkało dwoje i w mniejszym stopniu troje lub czworo krewnych. Zdarzały się również gospodarstwa, w których zamieszkiwało dziesięcioro i więcej osób spokrewnionych z gospodarzem (tab. 5). Wszystkie były w posiadaniu najstarszych, liczących ponad 64 lata gospodarzy. Wśród krewnych zdecydowanie dominowali przedstawiciele młodszego pokolenia, którzy stanowili 73,9% tej grupy mieszkańców gospodarstw (dzieci, wnuki, dzieci rodzeństwa), przy udziale rodziców i dziadków oraz rodzeństwa na poziomie 6,8 i 18,5%, a krewnych nieokreślonych na poziomie zaledwie 0,8%²³. Była to struktura zdecydowanie odmienna niż obserwowana na Kujawach oraz w ziemi wieluńskiej i powiecie ostrzeszowskim, gdzie krewni zstępni stanowili odpowiednio 34,8 i 34,3%, wstępni – 42,6 i 49%, pokolenia gospodarza – 14,8 i 14,5, a nieokreśleni – 7,8 i 2,2%²⁴.

Od wieku gospodarzy zależała nie tylko liczba krewnych, ale również struktura ich populacji, która ulegała istotnym zmianom w czasie funkcjonowania gospodarstwa. W gospodarstwach najmłodszych gospodarzy, do około 34. roku życia, w charakterze krewnych zamieszkiwali krewni zarówno starszego, młodszego, jak i pokolenia gospodarza. Byli to głównie starzy rodzice, obecni u gospodarzy niemal wszystkich grup wiekowych, oraz wyjątkowo dziadkowie. Obecność dziadka w jednym z gospodarstw można łączyć z wczesnym zawieraniem związków małżeńskich²⁵,

²¹ K. Rzemieniecki, *Gospodarstwo domowe...*, s. 73.

²² Podobnie niski odsetek służby (6,6%) i komorników (4,2%) stwierdzono również w parafii horożańskiej; tamże.

²³ Podobnie w parafii horożańskiej, w której krewni młodszego pokolenia stanowili 63,9%, starszego pokolenia – 13,8%, a krewni boczni – 21,1%; tamże, s. 77.

²⁴ M. K o p c z y ń s k i, *Studia nad rodziną...*, s. 154; K. R z e m i e n i e c k i, *Rodzina i gospodarstwo...*

²⁵ Odsetek żonatych mężczyzn i zamężnych kobiet w wieku 17–22 lat w badanej populacji wynosił 42,7% mężczyzn i 71,8% kobiet. W tym samym przedziale wiekowym

a w związku z tym z wczesnymi porodami²⁶, co zwiększało szansę posiadania prawnuków. By odpowiedzieć na nasuwające się tu pytanie o to, czy był to wyjątek, czy powszechniejsze zjawisko, niezbędne są badania na szerszym materiale statystycznym.

Tabela 5. Liczba krewnych w gospodarstwie w zależności od wieku gospodarza w parafiach powiejskiej, radostowskiej i zamszańskej w latach 1791–1792

Wiek gospodarza	Liczba gospodarstw	Gospodarstwa z krewnymi													
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
20–24	3	–	–	2	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	
25–29	7	3	–	2	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
30–34	29	15	2	2	2	6	–	1	–	–	1	–	–	–	
35–39	18	8	5	2	–	–	1	1	1	–	–	–	–	–	
40–44	19	14	–	3	1	–	–	1	–	–	–	–	–	–	
45–49	20	12	1	1	2	2	1	–	–	1	–	–	–	–	
50–54	22	9	1	6	2	2	–	–	–	1	1	–	–	–	
55–59	10	2	–	2	1	1	1	1	2	–	–	–	–	–	
60–64	20	3	–	6	3	3	2	2	–	1	–	–	–	–	
65–	11	–	–	1	1	–	1	–	1	–	4	1	1	1	
bd.	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
Razem	160	67	9	27	14	15	6	6	4	3	6	1	1	1	
%	100	41,9	5,6	16,9	8,8	9,4	3,7	3,7	2,5	2,0	3,7	0,6	0,6	0,6	
% gospodarstw z krewnymi	93														
	100			9,7	29,0	15,1	16,1	6,4	6,4	4,4	3,2	6,4	1,1	1,1	1,1

Źródło: zob. tab. 1.

Pokolenie gospodarza oraz pokolenie młodsze to przede wszystkim jego rodzeństwo, zarówno nieletnie, jak i ze swoimi rodzinami, a także dzieci rodzeństwa. Okres między 35. a 49. rokiem życia gospodarza można nazwać przejściowym – w gospodarstwie pojawiają się jego dorosłe dzieci z rodzinami i opuszczają je rodziny rodzeństwa gospodarzy. Wśród starszych gospodarzy zaledwie u jednego, liczącego ponad 64

na Kujawach żonatymi było 5% mężczyzn, a 33% kobiet było mężatkami, w parafiach ziemi wieluńskiej było to odpowiednio 12 i 38%, a średnia wartość dla parafii Szubin, Zabartowo, Szyszki i Droszew to 4 i 22%; M. K o p c z y Ń s k i, *Studia nad rodziną...*, s. 145, 146.

²⁶ Na przykład w badanych wsiach 8,2% kobiet w wieku 15–19 lat urodziło już dziecko, a w parafiach ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego tylko 2,9%; K. R z e m i e n i e c k i, *Rodzina i gospodarstwo...*

lata, zamieszkiwał owdowiały brat z córką. W gospodarstwach pięćdziesięcioletnich i starszych głów rodzin jako krewni, poza ich nielicznymi rodzicami, zamieszkiwały głównie rodziny pożenionych i zamężnych synów i córek gospodarzy.

Tabela 6. Struktura populacji krewnych w zależności od wieku gospodarza w parafiach powiejskiej, radostowskiej i zamszańskiej w latach 1791–1792

Wiek gospodarza	Krewni													
	wstępni			zstępni						boczni				Inni
	Ojciec	Matka	Dziadek	Syn	Synowa	Zięć	Córka	Wnuki	Dzieci rodzeństwa	Brat	Siostra	Bratowa	Szwagier	
20–24	–	2	1	–	–	–	–	–	–	1	4	–	–	–
25–29	–	3	–	–	–	–	–	–	–	4	1	1	1	–
30–34	–	6	–	–	–	–	–	–	13	15	5	9	–	3
35–39	2	3	–	1	1	–	–	–	8	6	2	4	–	–
40–44	–	–	–	2	2	2	2	1	2	3	–	1	–	–
45–49	–	3	–	3	3	–	–	3	8	5	–	5	–	–
50–54	1	2	–	8	8	5	4	16	–	–	–	–	–	–
55–59	–	1	–	9	9	–	1	16	–	–	–	–	–	–
60–64	–	1	–	22	22	1	1	15	–	–	–	–	–	–
65–	–	–	–	20	21	1	1	41	1	1	–	–	–	–
Razem	3	21	1	65	66	9	9	92	32	35	12	20	1	3
%	0,8	5,7	0,3	17,6	17,9	2,4	2,4	24,9	8,7	9,5	3,3	5,4	0,3	0,8

Źródło: zob. tab. 1.

W badanych gospodarstwach spośród krewnych, przy których zaznaczono pokrewieństwo z głową rodziny lub z jego żoną, bezwzględnie dominowali krewni spokrewnieni z gospodarzem – byli to wszyscy ojcowie, wszystkie matki i siostry oraz 95,7% braci (22 na 23)²⁷. Bracia pozostający w gospodarstwie młodego mężczyzny zawsze byli od niego młodszy, a różnica wieku między nimi wahała się od 2 do 33 lat, również w wypadku, gdy bracia byli już żonaci. Inaczej były traktowane siostry, wśród których co czwarta była starsza od brata gospodarza.

²⁷ Pokrewieństwo z gospodarzem lub gospodynią zaznaczono przy 23 braciach, 8 siostrach, 11 matkach, 3 ojcach.

Zwyczaj pozostawania w gospodarstwie krewnych w linii męskiej przejawiał się również poprzez płć krewnych. Wśród dorosłych krewnych z rodzinami w gospodarstwie pozostawali głównie mężczyźni: synowie i bracia. Zamążpójście siostry będącej pod opieką brata lub córki najczęściej wiązało się z opuszczeniem domu rodzinnego. W gospodarstwach odnotowano 20 żonatych braci i jedną zamężną siostrę, a także 65 żonatych synów i tylko 9 zamężnych córek.

Powyższe dane niewątpliwie wskazują na świadomą strategię rodzinną polegającą na tendencji do pozostawania w gospodarstwie krewnych w linii męskiej – krewnych starszego pokolenia i pokolenia gospodarza głównie ze strony mężczyzny. Jeżeli przy gospodarzu pozostawało jego rodzeństwo i jego dzieci z rodzinami to byli to przede wszystkim bracia i synowie. Pozwala to przypuszczać, że dziedziczenie gospodarstwa również dokonywało się w linii męskiej. Czy dziedzicem był najstarszy syn poprzedniego gospodarza, czy tylko najstarszy mieszkający w gospodarstwie w chwili zgonu ojca, nie sposób stwierdzić na podstawie jednorocznych spisów ludności. Można przypuszczać, że starsi bracia osiedli już na swoich gospodarstwach i chodzi tu o najstarszego z synów pozostających jeszcze przy ojcu.

Objęcie gospodarstwa najczęściej wiązało się ze śmiercią poprzedniego gospodarza. Wskazuje na to znikoma liczba ojców gospodarzy odnotowanych w spisach oraz znaczna liczba gospodarstw trzymanyh przez mężczyzn najstarszych grup wiekowych (około 20%). Dzięki temu, że w badanych parafiach niemal nie było komorników, możemy być pewni, że wśród tej grupy ludności, określanej zwykle tylko imieniem, nie ma byłych gospodarzy, którzy po przekazaniu gospodarstwa zmuszeni byli je opuścić. Niewątpliwie jednym z najistotniejszych motywów dążenia do utrzymania pozycji głowy rodziny najdłużej jak to możliwe była zapewne fundamentalna zmiana, jaka następowała w jego relacjach z domownikami i pozycji w gospodarstwie po oddaniu go następcy, z mężczyzny dierzącego władzę nad gospodarstwem i jego mieszkańcami stawał się starcem na łasce rodziny. Z tego też względu do ustąpienia z pozycji głowy rodziny dochodziło jedynie w wypadku wyraźniej niedołąłości lub choroby.

Służba

Zwyczaj pozostawania młodzieży w gospodarstwie rodziców oraz brak związku między zawarciem związku małżeńskiego a założeniem własnego gospodarstwa powodował, że w przeciętnym gospodarstwie

niemal zawsze było pod dostatkiem rąk do pracy. Z drugiej strony, zwyczaj długiego pozostawiania przy rodzicach lub starszym bracie mógł prowadzić do trudności w znalezieniu nierodzinnej siły roboczej, a problem ten, jeśli faktycznie istniał na badanym terenie, dotyczył przede wszystkim folwarków. Stąd też w badanej populacji odsetek czeladzi stanowił tylko 2%, a wśród ludności zamieszkującej gospodarstwa chłopskie zaledwie 0,8%²⁸. Była ona najmowana tylko w 5,6% gospodarstw. W większości wypadków były to gospodarstwa bez krewnych i z nieletnim potomstwem.

Niewielki odsetek parobków i dziewczek w badanej populacji w istotny sposób zaważył na jej strukturze, odmiennej od spotykanych na zachodzie Korony – czeladź chłopska stanowiła 40,9%, folwarczna – 27,3%, a plebańska – 31,8%²⁹.

Czeladź była grupą silnie zróżnicowaną pod względem wieku i stopnia feminizacji. Przeciętna dziewczka miała 16,9 lat, ale dziewczka służąca u chłopa miała średnio 13,7, u plebana – 15, a u pana – 22,7 lat. Podobnie było z parobkami. Średni wiek dla tej grupy wynosił 23,5 lat, a w zależności od miejsca pracy mieli odpowiednio: 20, 29,3 i 24,7 lat. W gospodarstwach chłopskich najmowano głównie czeladź męską (66,7%), w folwarkach w równym stopniu kobiety i mężczyźni, a na plebaniach przeważały kobiety (57,1%). Wśród służby nie odnotowano ani jednej osoby, która byłaby żonata lub zamężna.

²⁸ Dla przykładu odsetek czeladzi na Kujawach wynosił 24,4%, w parafii będrowskiej – 17,1%, w parafii bujakowskiej – 14,5%, w trzech parafiach wieluńskich (wieluńskiej, wieruszowskiej, sokolnickiej) – 12,5%, w parafiach ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego – 13,3%, w parafii szubińskiej – 16,2% w mieście i na wsi, a w populacji wiejskiej – 19,5% (obliczenia własne na podstawie danych L. Polaszewskiego zawartych w tab. 1 i 8). W parafii horożańskiej odsetek służby w populacji wsi i populacji chłopów był niższy niż w Wielkopolsce, Kujawach i Śląsku, ale nie tak niski jak w parafiach ziemi chełmskiej (odpowiednio 10,1 i 6,6%); W. Obraniak, *Sytuacja...*, s. 116; L. Polaszewski, dz. cyt., s. 160, 171; M. Kopczyński, *Studia nad rodziną...*, s. 121; M. Szoltysek, *Od makromodeli...*, s. 26; K. Rzemieniecki, *Struktura zaludnienia...*, s. 132; tenże, *Gospodarstwo domowe...*, s. 73; tenże, *Rodzina i gospodarstwo...*

²⁹ Na Kujawach czeladź chłopska to 62,8%, folwarczna – 33,9%, plebańska – 3,3%; obliczenia własne na podstawie: M. Kopczyński, *Studia nad rodziną...*, s. 121, 122. W ziemi wieluńskiej i w powiecie ostrzeszowskim czeladź chłopska stanowiła 78,4%, folwarczna – 19,8%, a plebańska – 1,8% ogółu; K. Rzemieniecki, *Rodzina i gospodarstwo...*

Komornicy

W badanej społeczności ludność komornicza stanowiła 2,7% całej populacji³⁰ i zamieszkiwała 7,5% gospodarstw chłopskich³¹. W porównaniu z dotychczas przebadanymi społecznościami lokalnymi miejscowa ludność komornicza zaskakuje niskim stopniem feminizacji, zarówno w wypadku ogółu komorników (76 K/M – 76 kobiet na 100 mężczyzn), jak i ludności dorosłej, w tym wypadku powyżej 19. roku życia (89 K/M)³². Miało to niewątpliwie związek z sygnalizowaną wielokrotnie odmiennością struktury zaludnienia gospodarstw w badanych wsiach. Feminizacja tej grupy ludności zazwyczaj była spowodowana wysokim udziałem owdowiałych kobiet, zmuszonych do opuszczenia gospodarstwa po śmierci męża-gospodarza. Zwyczaj pozostawania w gospodarstwach krewnych musiał w istotny sposób wpłynąć na strukturę komorników. Niewątpliwie zdecydowana większość członków lokalnej społeczności mogła być pewna, że swoich dni dożyje przy najbliższej rodzinie, a nie jako komornik i żebrak. Nieliczni w tych wsiach komornicy to najczęściej małżeństwa z dziećmi lub ludność napływowa określana jako „zachody” i „Litwini”, co być może oznaczało przybysza z odleglejszych stron. Właściwie nie ma wśród niej samotnych starców i małżeństw ludzi starych czy też wdów z nieletnimi dziećmi, które były stosunkowo liczne w Wielkopolsce i na Kujawach. Najstarszy komornik miał 51 lat, a komornica – 46. Większość, bo aż 82,4% ludności komorniczej powyżej 19. roku życia żyła w związkach małżeńskich, co w porównaniu z Wielkopolską i Kujawami³³ jest wyjątkowo liczną grupą. Dzieci stanowiły 43,3% tej grupy ludności. Powyższe dane wskazują, że nie jest to

³⁰ Na wiejskich obszarach parafii będkowskiej odsetek komorników wynosił 7,3%, w ziemi wieluńskiej i w powiecie ostrzeszowskich – 8,1%, w trzech parafiach wieluńskich (ludność chłopska) – 10,7%, w parafii bujakerskiej – od 2 do 3,8% w zależności od jednej z trzech wsi wchodzących w jej skład, na Kujawach – 16,4%, w parafii horożańskiej – 4,2%; W. Obraniak, *Sytuacja...*, s. 111; M. Kopczyński, *Studia nad rodziną...*, s. 162; M. Szoltysek, *Od makromodeli...*, s. 27–29; K. Rzemieniecki, *Struktura zaludnienia...*, s. 135; tenże, *Gospodarstwo domowe...*, s. 73; tenże, *Rodzina i gospodarstwo...*

³¹ Na Kujawach było to 37% gospodarstw, w trzech parafiach wieluńskich – 30,7%, w ziemi wieluńskiej i w powiecie ostrzeszowskim – 20%; W. Obraniak, *Sytuacja...*, s. 114; M. Kopczyński, *Studia nad rodziną...*, s. 162; K. Rzemieniecki, *Rodzina i gospodarstwo...*

³² Zob. W. Obraniak, *Sytuacja...*, s. 111; M. Kopczyński, *Studia nad rodziną...*, s. 163; M. Szoltysek, *Od makromodeli...*, s. 35; K. Rzemieniecki, *Struktura zaludnienia...*, s. 137; tenże, *Rodzina i gospodarstwo...*

³³ W trzech parafiach wieluńskich – 54,1%, w ziemi wieluńskiej i w powiecie ostrzeszowskim – 52%, w parafii będkowskiej – 50,8%, na Kujawach – 64,1%; W. O b r a -

typowa ludność komornicza, czyli osoby w dość zaawansowanym wieku, w większości wypadków samotne, częściej kobiety niż mężczyźni. Być może mamy tu do czynienia z ludnością trudniącą się rzemiosłem wiejskim, stąd pełne rodziny i niezbyt wysoki wiek miejscowych komorników.

Struktura rodziny

Na terenie badanych parafii przeważały rodziny (gospodarz z żoną i dziećmi oraz krewni) złożone z dwóch pokoleń (62,5%). Poza nimi znaczny odsetek stanowiły rodziny trzypokoleniowe (30,6%), przy niewielkim udziale rodzin jednopokoleniowych (5%) i czteropokoleniowych (1,9%). Wyraźnie różniące się proporcje uzyskano dla Kujaw i Wielkopolski, gdzie rodziny dwupokoleniowe stanowiły powyżej 75%, jednopokoleniowe od 6 do 10%, a wielopokoleniowe od 12 do 18%³⁴.

Bardziej rozbudowaną metodą badania struktury rodziny jest typologia struktur rodzinnych zaproponowana przez Petera Lasletta³⁵. W dotychczasowych badaniach dotyczących struktury gospodarstw rodzinnych na zachodnich obszarach Korony stwierdzano wysoki odsetek rodzin nuklearnych, najczęściej pary małżeńskiej i dzieci. Na Kujawach stanowiły one 81,4% rodzin ludności chłopskiej, a w Wielkopolsce od 62,9% w parafii szubińskiej do 81,7% w parafii droszewskiej³⁶. Zupełnie inne dane uzyskujemy dla parafii unickich: parafii horożańskiej, w której rodziny nuklearne stanowiły 50,8%³⁷ oraz dla badanych parafii, w wypadku których odsetek rodzin nuklearnych wynosił zaledwie 41,3% ogółu, rodzin rozszerzonych – 14,4%, a złożonych – 43,7%. Na terenie parafii funkcjonowało również jedno gospodarstwo osoby samotnej (0,6%). Taki obraz struktury gospodarstw rodzinnych nie dziwi ze względu na wspomniany wcześniej zwyczaj długiego pozostawiania w gospodarstwach rodzeństwa gospodarza wraz z rodzinami oraz dorosłych dzieci z rodzinami, a także samotnych matek czy ojców. Nie dziwi też ze względu na fakt niewielkiego odsetka ludności komorniczej, jak i służby w strukturze ludności.

niak, *Sytuacja...*, s. 112; M. Kopczyński, *Studia nad rodziną...*, s. 164; K. Rzemieniecki, *Struktura zaludnienia...*, s. 137; tenże, *Rodzina i gospodarstwo...*

³⁴ M. Kopczyński, *Studia nad rodziną...*, s. 97; K. Rzemieniecki, *Rodzina i gospodarstwo...*

³⁵ Zob. s. 93.

³⁶ M. Kopczyński, *Studia nad rodziną...*, s. 101 n.

³⁷ K. Rzemieniecki, *Gospodarstwo domowe...*, s. 79.

Struktura rodzinna gospodarstwa chłopskiego ulegała znaczącym zmianom w czasie jego trwania. Wśród gospodarstw rodzinnych najmłodszych gospodarzy, do około 29. roku życia, przeważały gospodarstwa rozszerzone, ewentualnie nuklearne, na co składała się obecność owdowiałych matek oraz najczęściej nieletniego rodzeństwa. Wraz z wiekiem gospodarza postępowało uproszczenie struktury rodzinnej. W przedziale wieku gospodarzy od 30. do 49. roku życia przeważały rodziny nuklearne, których odsetek przekraczał 50%. Największy udział rodzin nuklearnych przypadał na wiek 40–44 lat (tab. 7). W tej grupie wiekowej (30–49 lat) widoczny jest stopniowy spadek rodzin poszerzonych oraz wzrost rodzin złożonych, które wśród rodzin gospodarzy powyżej 49. roku życia stały się formą dominującą, przekraczając nawet 90% rodzin wśród gospodarzy powyżej 64. roku życia.

W świetle powyższych danych można mówić o zupełnie różnej filozofii organizowania życia gospodarczego i rodzinnego gospodarstw chłopskich tego obszaru, która korzeniami sięgała zapewne zamierzchłej historii. Niewątpliwie mamy tu do czynienia z tzw. wschodnim modelem rodziny, charakteryzującym się m.in. wysokim odsetkiem krewnych w populacji oraz rodzin rozszerzonych i złożonych, wczesnym wiekiem zawierania małżeństw, zarówno przez kobiety, jak i przez mężczyzn. Zawarcie małżeństwa tylko wyjątkowo wiązało się z utworzeniem nowego gospodarstwa, a młode małżeństwo łączyło się z istniejącym gospodarstwem, najczęściej z gospodarstwem rodziców i braci³⁸. W badanych parafiach wielomałżeńskie gospodarstwa rodzinne nie były strukturą stałą, co oznacza, że małżeństwo przyłączające się do istniejącego gospodarstwa z czasem tworzyło nowe, własne gospodarstwo. Najprawdopodobniej formy złożone powstawały w chwili ślubu dziecka i jego przyłączenia się do gospodarstwa ojca. Śmierć starego gospodarza i przejście władzy przez jednego z synów prowadziło do stopniowego rozpadu dotychczasowego rozbudowanego gospodarstwa rodzinnego, poprzez stopniowe opuszczanie go przez rodzeństwo stanu wolnego, jak i rodzeństwo posiadające rodziny i przejście albo poprzez okres gospodarstwa prostego opartego tylko o parę małżeńską gospodarzy i ich dzieci, albo bezpośrednio do gospodarstwa wielomałżeńskiego tworzonego przez dodatkowe małżeństwa dzieci nowego gospodarza. Na badanym terenie nie formowały się gospodarstwa zamieszkałe przez braci gospodarza, którzy nigdy nie utworzą swojego gospodarstwa, czy też przez stryjów i ich rodziny. Niezwykle istotnym pytaniem, jakie należy postawić w tym miejscu, jest pytanie o przebieg granicy między obszarami

³⁸ M. K o p c z y ń s k i, *Studia nad rodziną...*, s. 22 n.

Tabela 7. Struktura gospodarstw domowych według typologii Petera Lasletta w parafiach powiejskiej, radostowskiej i zamszańskej w latach 1791–1792

Wiek gospodarza	Liczba gospodarstw	%	Typ rodziny według klasyfikacji Petera Lasletta																							
			I	II	III					IV					V											
					a	b	c	d	Razem (w %)	a	c	d	e	ab	Razem (w %)	a	b	c	d			e	Razem (w %)			
																			5c+4a	5c+4c	5c+5b					
20–24	3	100	–	–	–	–	–	–	1	1	1	–	–	100	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
25–29	7	100	–	–	–	3	–	–	42,9	–	1	2	–	–	42,9	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	14,2
30–34	29	100	–	–	5	9	–	1	51,8	1	2	3	1	–	24,1	–	–	4	2	1	–	–	–	–	–	24,1
35–39	18	100	–	–	–	8	–	–	44,5	3	2	1	–	–	33,3	–	1	1	1	1	–	–	–	–	–	22,2
40–44	19	100	–	–	1	11	1	1	73,7	–	–	–	–	–	–	–	4	–	–	1	–	–	–	–	–	26,3
45–49	20	100	–	–	–	12	–	–	60,0	1	–	–	–	–	5,0	–	2	2	2	–	1	–	–	–	–	35,0
50–54	22	100	–	–	–	9	–	–	40,9	1	–	–	–	–	4,6	1	11	–	–	–	–	–	–	–	–	54,5
55–59	10	100	–	–	–	2	–	–	20,0	–	–	–	–	1	10,0	–	7	–	–	–	–	–	–	–	–	70,0
60–64	20	100	–	–	–	3	–	–	15,0	–	–	–	–	–	–	–	14	–	1	–	–	–	–	2	–	85,0
65–	11	100	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	9,1	–	7	–	–	–	–	–	–	3	–	90,9
bd.	1	100	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Razem	160	100	–	0,6	6	57	1	2	41,3	7	6	7	2	1	14,4	1	46	7	7	3	1	5	–	–	–	43,7

Źródło: zob. tab. 1.

o przewadze rodzin nuklearnych form rodzinnych i o przewadze rodzin złożonych, a także o strefy przejściowe. Istotnym wydaje się potwierdzenie lub zaprzeczenie przedstawionej tu sugestii o związku występowania określonych form rodzinnych z obrządkiem religijnym i etnicznym pochodzeniem ludności.

Powyższa analiza wykazała istotne różnice w strukturze populacji, rodziny i zaludnienia gospodarstwa między ludnością zamieszkującą ziemię chełmską i ziemie na południe od niej a ludnością z obszarów na zachód od ziemi chełmskiej. Ludność parafii zachodnich cechował generalnie wysoki odsetek służby i komorników w populacji przy stosunkowo niskim odsetku krewnych oraz wysokim odsetku rodzin nuklearnych. Odwrotnie było w parafiach wschodnich. Cechował je niski odsetek służby i komorników, wysoki odsetek krewnych i niski odsetek rodzin nuklearnych. Liczne uczestnictwo krewnych w strukturze zaludnienia gospodarstw w parafiach wschodnich minimalizowało zapotrzebowanie na najemną siłę roboczą oraz poprzez opiekę i ochronę krewnych starych i niezdolnych do pracy wydatnie zmniejszało odsetek komorników w populacji. Istotnymi czynnikiem rozróżniającymi obie grupy ludności była etniczność i wyznawany obrządek – mieszkańcy dotychczas przebadanych parafii zachodnich to Polacy, katolicy obrządku łacińskiego, a parafii wschodnich to Rusini, katolicy obrządku unickiego. Otwartym pytaniem pozostaje to, w jakim stopniu stwierdzona odmienność wynikała z religii, a w jakim z szeroko rozumianej kultury.

Anna Miesiąc-Stępińska
Konrad Rzemieniecki

A Uniate Peasant Family in the Land of Chelm at the End of the Eighteenth Century

(Summary)

The intention of this article is to analyse the structure of the population and family farmsteads at the end of the eighteenth century in three Uniate (Greek Catholic) parishes situated in the north-eastern part of the land of Chelm. The results were compared with findings relating to Roman Catholic parishes in the western parts of the Kingdom of Poland, primarily in Greater Poland.

The study was based on parish population polls conducted by the local rectors in 1791–1792 upon the request of the Civilian-Military Order Commissions.

The Greek Catholic parishes revealed a population structure different than the one in their Roman Catholic counterparts; the same holds true for peasant

farmsteads with a similar number of persons per single farm, i.e. 6–7. There is a distinctive connection between the considerable participation of relatives within the structure of the Uniate peasant household and the small number of servants and tenant farmers, almost absent in the examined parishes. In the studied community tenant farmers constituted 2,7% of the population, servants – 2%, and relatives – 33,6%, while in parishes situated in the west tenant farmers totalled 7,3–16,4%, servants – 12,5–24,4%, and relatives – 4,5–14,1% of the whole population. The large participation of relatives in the employment structure of the farmsteads in the eastern parishes unquestionably reduced the need for a hired labour force, while the care for and protection of old relatives, incapable of working, decreased the percentage of tenant farmers in the whole population. The presence of numerous relatives in peasant farmsteads denoted also a small number of nuclear families, which in the examined parishes totalled 41,3% of the whole population, while in the western parishes was never lower than 62%.

Anna Miesiąc-Stępińska – a_miesiac@o2.pl

Konrad Rzemieniecki – Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu;
e-mail: konrad.rzemieniecki@znio.pl